

ANALECTA
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

Institute of Archaeology Rzeszów University

RZESZÓW 2012

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

Rzeszów 2012

Editor

Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Andrzej Rozwałka

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History,
National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Piekalski – Institute of Archaeology, Wrocław University, Wrocław, Poland
Prof. Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Prof. Petr Sommer – Institute of Archaeology,
Academy of Sciences of CR, Prague, Czech Republic

English proofreading

Dave Cowley

Photo on the cover

Reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5
(junction of Dominikańska and Jezuicka Streets in Lublin)
D. Bednarski and J. Tkaczyk

Cover Design

Piotr Wislocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editorial / Od Redakcji	9/10
--------------------------------------	------

Articles / Artykuły

Andrzej Rozwałka

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns	13
--	----

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych	20
--	----

Anna Zalewska

The city as a "promise of ever new discoveries" in the context of <i>re-socialized</i> archaeology and through the prism of <i>second degree</i> archaeology	25
--	----

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia	49
--	----

Jan Frolík

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)	67
---	----

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojzrenie archeologa)	95
--	----

Milan Sýkora

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period	111
---	-----

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych	164
---	-----

Emil Zaitz

The settlement of Kraków before the settlement charter	187
--	-----

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa	244
--	-----

Zbigniew Pianowski

Some remarks on early medieval churches in Kraków	271
---	-----

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej	290
--	-----

Jolanta Rodzoś

- The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin 305
- Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina 322

Jacek Tkaczyk

- Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development 333
- Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie 355

Tomasz Dzieńkowski

- Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen 371
- Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych 434

Paweł Lis, Katarzyna Pisarek

- The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources 459
- Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych 483

Marek Florek

- Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century 497
- Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku 519

Rafał Niedźwiadek

- The historical development of Końskowola 531
- Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli 565

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

- Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch- kartographischen Forschungen 585
- Franciszki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych 601

Reviews / Recenzje**Tadeusz Malinowski**

- (rec.): Alina Jaszewska (red.): Wicina. Katalog zabytków metalowych 611

Chronicle / Kronika

**The 80th birthday celebration of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska
80 rocznica urodzin Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej**

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Mrs Jadzia – that sounds proud! 623

Pani Jadzia – to brzmi dumnie! 630

Jan Gurba

An interview of Jadwiga Teodorowicz- Czerpińska by Dr Jan Gurba 633

Wywiad doc. Jana Gurby z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską 637

Editorial

The seventh volume of this periodical develops two trends seen in a number of earlier volumes of *Analecta Archaeologica Ressorviena*. One trend is to focus on themes and this volume, entitled *Archaeology in a town, a town in archaeology*, addresses the archaeology of medieval and early modern towns. This theme originated at the conference “Towns of Lublin Land in the Middle Ages and Early Modern period. Problems and Research Perspectives“, which was held at MCSU in Lublin, 6–7 December 2007. Our volume presents this topic in a broader geographical context.

The second trend is the attempt to reflect the problems of urban archaeology as a subject of interdisciplinary studies. The predominant archaeological perspective is complemented by articles reflecting on the theory of archaeology of “the second degree”, cultural anthropology, geography, history and urban planning.

This volume also contains contributions celebrating the 80th birthday of eminent art historian Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, a researcher of urban planning and the urbanisation of Podkarpacie and Lublin areas.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

Od Redakcji

Siódmy tom naszego pisma kontynuuje dwie tendencje, których początki widoczne są w kilku poprzednio wydanych tomach *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jedną z nich jest skupianie się na wybranych zagadnieniach tematycznych. Niniejszy tom zatytułowany *Archaeology in a town, a town in archaeology* koncentruje się na archeologii miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Idea ta narodziła się na konferencji „Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze”, która odbyła się na UMCS w Lublinie w dniach 6–7 grudnia 2007 r. W naszym tomie nadano jej szerszy terytorialnie wymiar.

Druga ze wspomnianych tendencji przejawia się w próbie odzwierciedlenia problemów archeologii miasta jako przedmiotu studiów interdyscyplinarnych. Dominująca perspektywa archeologiczna uzupełniona jest w publikowanych artykułach o refleksje z zakresu teorii archeologii „drugiego stopnia”, antropologii kulturowej, geografii, historii i urbanistyki.

Tom zawiera również część kronikarską poświęconą jubileuszowi 80-lecia urodzin wybitnej historyk sztuki Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, badaczki urbanistyki i urbanizacji terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

ARTICLES / ARTYKUŁY

Tomasz Mazecki*, Marta Woźniak**

Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch-kartographischen Forschungen

ABSTRACT

T. Mazecki, M. Woźniak 2012, Franciscan nuns in the city of Zamość in the 17th Century, in the light of archaeological, historical and cartographical research. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 585–608

Authors' aim in this article is an interdisciplinary approach to localizing the first residence of the Franciscan sisters in the 17th century in Zamość. This work is based on unpublished analysis of archaeological and supervisory research, historical monographs and cartographic sources. A review of other publications concerning the same issue however from a more general point of view gives a reason for further critical considerations regarding the matter of localizing the original Franciscan sisters in the area of Ordynacja Zamoyska – a capital city of that times. An archaeological method was compared to the cartographic sources what resulted in providing especially significant pieces of information. The above mentioned issue in the history of Zamość has never been considered as a distinct field of any study.

Keywords: Zamość, secular, monastic commonwealth, cartography, archaeology, history, 17th century.

Received: 20.03.2012; Revised: 21.08.2012; Accepted: 16.12.2012

Einleitung

Bevor hier die Geschichte der weiblichen Kongregation der Franziskanerinnen dargestellt wird, sollte man zuerst ein paar wichtige Begriffe aus dem Bereich des Mönchtums erklären. Als None bezeichnet man eine Frau, die Ordensgelübde abgelegt, sich für das Leben im Orden entschieden hat und zugleich sich verpflichtet hat, die Ordensvorschriften zu beachten. Als None kann man aber eine Terziarin nicht bezeichnen und umgekehrt (Anzulewicz 1994, 69–70, 78). Die Terziarinnen – die Schwestern des Dritten Ordens (Erster Orden – die Mönche, Zweiter Orden – die Nonnen, Dritter Orden – die vereinten Nichtgeistlichen) legten keine Gelübde ab, so unterlagen sie auch nicht der oben erwähnten Ordensregel, die für die Nonnen galt.

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów, Poland; ilikestrawberrys@yahoo.com

** Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów, Poland, abdulek@gmail.com

Diese Gemeinschaften hatten auch keine Klausur, d.h. ein Gesetz, das das Verlassen des Klosters entweder einschränkt, oder völlig unmöglich macht. Das Gleiche galt auch für das Betreten des Klosters für die Außenstehenden.

Die Gemeinschaften, in denen es keine Klausur galt, durften nach solchen Regeln leben, die sie sich selber aufgezwungen haben, es sei denn, dass sie eine Ordensgemeinschaft bildeten (wie z. B. Franziskanerinnen).

Dann herrschte dort eine strenge Klausur und die Klosterregeln mussten beachtet werden. In solchen Fällen kann man von regulierten Terziarinnen sprechen.

Viele Autoren, die über die Anwesenheit der Franziskanerinnen in den ersten Dekaden in Zamość berichten, haben den Unterschied zwischen einer Franziskanerin und einer Klarisse nicht erfasst.

Als regulierte Franziskanerin konnte auch eine Kapuzinerin, wie auch eine Benediktinerin bezeichnet werden, eine Klarisse konnte dagegen nicht als Terziarin gelten, denn „(...) die Klarissen wurden, von Anfang an, als Zweiter Franziskanerorden gegründet (...)“ (Borkowska 2005, 8). Die Kapuzinerinnen und Benediktinerinnen, also die weiblichen Franziskanerorden, ließen die Terziarinnen zu.

Franziskanerinnen in Zamość im Lichte schriftlicher Quellen und Publikationen

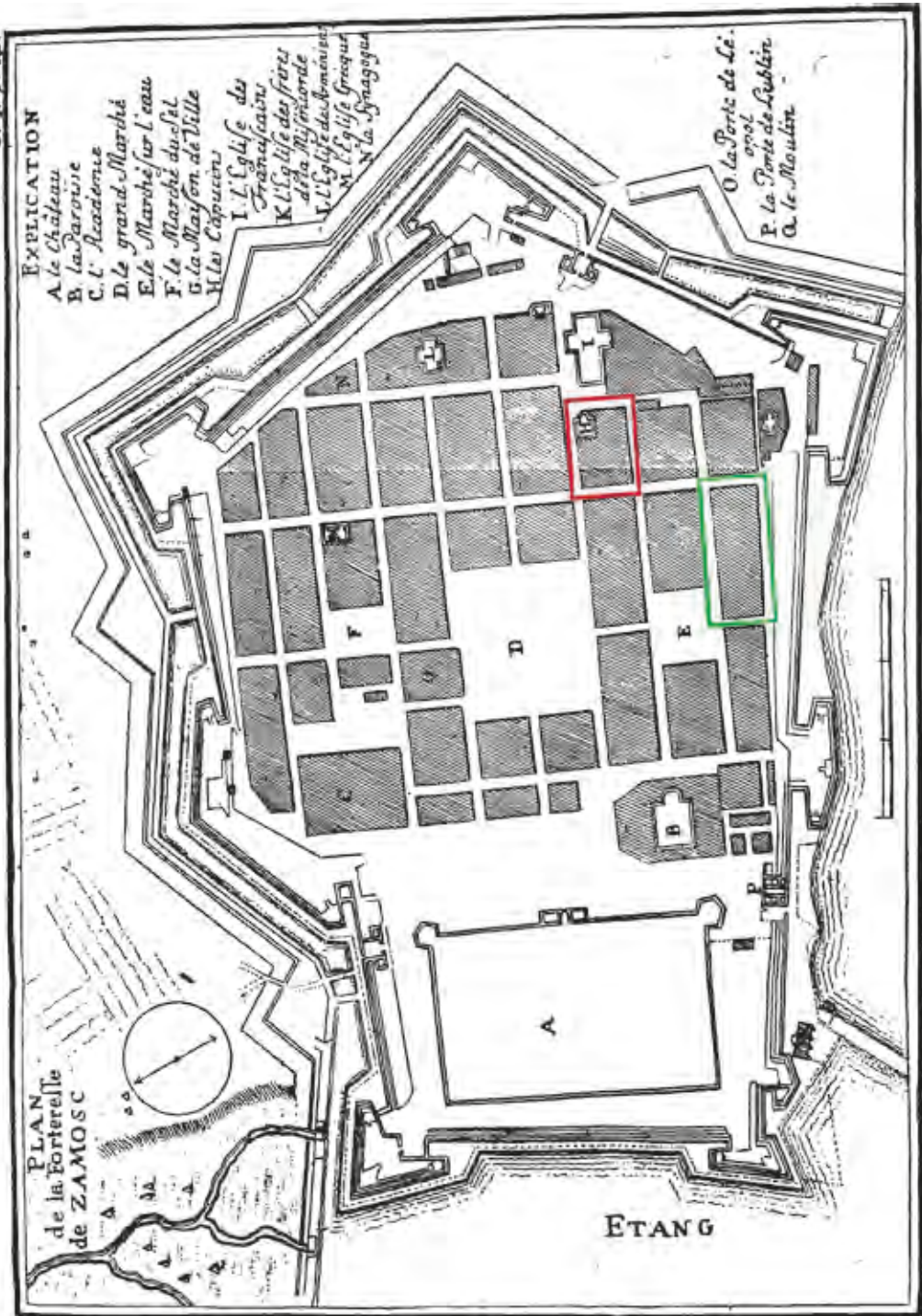
Die erste Gebetsgemeinschaft, die in Zamość erschien, waren die Terziarinnen der städtischen Gemeinschaft, die dem Dritten Franziskanerorden angehörte. Das geschah vor dem Jahr 1655 (Borkowska 2005, 452), denn die Franziskanerinnen sollten schon 1653 die Erlaubnis bekommen haben, einen Platz in der Vorstadt, neben den Ordensgrundstücken zu kaufen (Kondraciuk 2002, 48). Es handelt sich vermutlich um die Grundstücke der Franziskaner, die sich 1603 in der Vorstadt von Lwów, an der Heiligkreuzkirche angesiedelt haben (Stworzyński 1834, Karte 173v). Der Fideikommissverwalter Jan II. „Sobiepan“ Zamoyski (geb. 1672 – gest. 1665) vermachte im Jahr seines Todes der oben erwähnten Franziskanerinnen 1000 zł. Zwei Jahre zuvor erteilte er ihnen die Erlaubnis, einen Platz in der Vorstadt zu kaufen. Laut den Informationen aus der nicht zu unterschätzten Handschrift von Mikołaj Stworzyński, kann man ein paar interessante Schlüsse ziehen, zuerst

aber möchte ich den, im 19. Jh. lebenden Archivar der Fideikommissen zitieren: „Ulica południe w rogu kościoła nowego w zatyłkach od Słosarskich domów – tu Plac Ojców Franciszkanów – i w tyle Panien Klasztornych“ (Stworzyński 1834, Karte 88). Dieses Zitat wurde noch mit der Aufschrift versehen „Das Jahr 1653 – Register der Steuereinnahmer der Stadt Zamość“.

Laut der Publikation der Ordensschwester Małgorzata Borkowska, die Gemeinschaft die anfangs 7 Frauen zählte, um das Jahr 1655 entstanden haben. Die Quelle, an die sich die Ordensschwester Małgorzata Borkowska beruft, ist „Inkorporacja panien sióstr zamojskich“, die man in *Inventarium bonarum* (lat. Besitzverzeichnis) des Klarissenkonvents aus Sary Sącz einbezogen hat. Das Dokument befindet sich in dem dortigen Archiv des Klarissenordens. Dank zwei Ordensschwestern aus Sary Sącz umwandelte sich die regulierte Terziaren- Gemeinschaft 1676 in einen Klarissenorden. Die Ordensschwestern aus Sary Sącz kamen 1656 nach Zamość und beschlossen, die Aufnahme der Gemeinschaft in den Zweiten Orden anzustreben (Borkowska 2002, 452).

Der Wechsel vom Dritten zum Zweiten Orden wurde auch an anderen Orten belegt, z. B. 1615 siedelten drei Bernhardiner- Terziarinnen aus Poznań in dem neuen Stift in Bydgoszcz. Dann übernahmen sie die Ordensregel der Schwestern der heiligen Klara. Die Quellen belegen auch die Terziarinnen- Genese für zwei Klarissen- Konvente aus Kraków (Borkowska 2002, 262). Die Verbindungen der weiblichen Terziarinnen- Gemeinschaften zu ihren männlichen Entsprechungen werden auch durch das Beispiel der Dominikaner- Terziarinnen bewiesen, die an täglichem Gottesdienst bei den, immer in der Nachbarschaft situierten, Dominikanern teilgenommen haben. Die Dominikaner- Terziarinnen besaßen nämlich keine eigenen Kirchen (Borkowska 1996, 121).

Auf dem sog. Jonsac – Plan (Abb. 1.) befindet sich in der Zeichenerklärung ein als *Les Capucins*- also die Kapuziner- bezeichnetes Objekt. Das oben angeführte Zitat von dem Archivar Mikołaj Stworzyński passt zu dem Stadtteil, aber ob es ausgerechnet Kapuziner sind, bleibt ungeklärt? In der der Klosterthematik gewidmeten Literatur kann man oft feststellen, dass die von der Hauptorden abgeleiteten Gemeinschaften mit dem Namen des Hauptordens benannt wurden oder umgekehrt. Man richtete sich dabei vor allem danach, welche Ordensegel die Gemeinschaft befolgte.

Der sog. Plan von Jonsac soll einer separaten Analyse unterliegen, die die Identität mancher auf dem Plan markierter Objekte erläutern würde. Auch die Zeichenerklärung ist umstritten, weil sie ein paar Ungenauigkeiten und Buchstabenfehler enthält. Vielleicht machte der Autor bei dem Wort *Les Capucins* einen Fehler und er sollte da schreiben – *Les Capucines*, also die Kapuzinerinnen. Wenn man nur die bezeichneten(oder auch nicht), sakralen Objekte in Betracht zieht und zugleich die Bezeichnungen in der Zeichenerklärung analysiert, soll man betonen, dass der erwähnte Plan nur über folgende Kirchen informiert (*l'Eglise* – die Kirche): Franziskaner, Barmherziger Brüder, griechische, armenische Kirche, wobei die Einzelheiten und eventuell die dazugehörigen Klöster außer Acht gelassen wurden. Die Bezeichnung des Objekts *Les Capucins* ist in diesem Kontext stark problematisch. Es taucht die Frage auf, ob das Objekt nicht als *l'Eglise des Capucins* beschriftet werden dürfte, wenn die damaligen Einwohner von Zamość, die in derselben Zeit, wie der Autor dieses Plans gelebt haben, das Objekt als eine Kirche bezeichnet haben sollten? Warum machte man ausgerechnet für die Kapuziner eine Ausnahme, und z.B. das Vorhandensein eines Franziskaner Klosters kann man nur ahnen (*l'Eglise des Franciscains* – Franziskaner Kirche)? Vielleicht war es schon damals schwierig zu bestimmen, was (wer)sich am Rande des Häuserblocks XII befand. Die Spekulationen, ob Jonsac so gehandelt haben könnte, bedürfen separater Studien. Sicher ist allerdings die Tatsache, dass dieses Objekt von solcher Bedeutung sein müsste, dass es auf dem Stadtplan markiert werden dürfte. Man könnte also mutmaßen, dass es weder als Kirche noch als Kloster bezeichnet werden soll.

Les Capucins sollte sich westlich von der Vorderseite der Franziskanerbasilika befinden, und ein Gebäude mit einem quadratischen Schiff und einer sich anschließenden Apsis sein. Man muss berücksichtigen, dass die Umrisse anderer sakralen Objekte auf dem Plan wirklichkeitsnah dargestellt wurden.

Der Plan von Jonsac kann ab dem Jahr 1660 datiert werden, also ab der Bauzeit des ersten hölzernen Objekts der Barmherzigen Brüder –

Abb. 1. Plan de la Forterelle de Zamosc – der sog. Jonsac – Plan. Er zeigt die Stadt in den Jahren zwischen 1660–1678–80 (?). Rote Markierung – Häuserblock XII; grüne Markierung – Häuserblock XXIII

Ryc. 1. Plan de la Forterelle de Zamosc – tzw. plan Jonsaca. Ukazuje on miasto w okresie od 1660–1678–80 (?) roku. Kolor czerwony – blok XII; kolor zielony – blok XXIII

Abb. 2. Die Gesamtzusammenstellung der Umrisse ausgewählter Pläne der Altstadt in Zamość, auf denen sein Südostteil geschildert, und mit Relikten der freigelegten Architektur des Franziskanerklosters bereichert wurde. Methode: Georeferenc Q-GIS 1.7.1.

Ryc. 2. Zestawienie zbiorcze obrysów wybranych planów Starego Miasta w Zamościu, ukazujące jego część południowo-wschodnią a wzbogacone o relikty odsoniętej architektury klasztoru franciszkański. Metoda wykonania: Georeferenc Q-GIS 1.7.1.

die Autoren haben hier absichtlich die ältere Datierung des fraglichen Objekts *Les Capucins* außer Acht gelassen. In den Jahren 1678–1680 erwarben die Franziskanerinnen – schon als Ordensschwwestern – von den Stadtbürgern die ersten Holzhäuser am Markt – Rynek Wodny (Szyburska 1981–82, 13). Der Plan von Jonsac weist in der damaligen Straße Młyńska (Mühlenstraße) (heute Straße Kościuszki, Häuserblock XXIII), eine sich durch nichts abhebende Reichweite der vermutlich bürgerlichen Gebäudekomplexes – die Jahre 1678–80 kann man für die obere chronologische Grenze für diesen Plan halten. Das Fehlen von Quelleninformationen lässt nur mutmaßen, dass die Ordensgemeinschaft bis zum Erwerb der Holzhäuser in ihrem alten Sitz, aus der Zeit der Terziaren- Gemeinschaft, gelebt haben musste.

Die Bebauungsgeschichte des Häuserblocks XII

Bevor die Ergebnisse archäologischer Forschungen präsentiert werden, sollte man noch den Häuserblock XII kurz charakterisieren. Neun Grundstücke, die diesen Häuserblock bildeten, wurden mit „Häusern“ bebaut, so hat man sie auf Steuern dem Jahr 1591 abgebildet. Das waren Durchganggrundstücke, deren Wohnbebauung sich von der Straße Belska befand (heute Straße Staszica), und der wirtschaftliche Teil von der Straße Tyszowicka (heute Straße Żeromskiego). Diese „Häuser“ waren mit ihrer Giebelwand zur Straße Belska orientiert, und davor befand sich der Bogengang. Das erste Grundstück vom Osten wurde ziemlich schnell gelöscht – Jahre 1637 oder noch früher, also in der Zeit, als man mit dem Bau der Franziskanerkirche begonnen hat. Die Verifikation aus dem Jahr 1657 nennt 8 Besitzer. Der Bau des Klosters, der in den nächsten Jahren begonnen hat, verursachte die gelöscht von zwei weiteren Grundstücken von der Ostseite – die Verifikationen aus den Jahren 1691 und 1694 nennen nur 6 Besitzer der Grundstücke (Baranowska 1977, 11). Wenn man annimmt, dass der Plan von Jonsac die Proportionen der Bebauung des Häuserblocks XII genau wiedergibt, dann kann man, die Abbildung 2 analysierend, zum Schluss kommen, dass es hier 3 Grundstücke fehlen, auf denen sich die Kirche und zum Teil auch das Franziskaner – Kloster befanden. Indem man die Pläne vergleicht, kann man die Vermutung wagen, dass das Objekt *Les Capucins* nicht eins sondern zwei Grundstücke des Häuserblocks XII umfasste. Bedeutend ist das angesichts dessen, dass von

Abb. 3. Das sog. Bukowi-na – Gemälde , mit der Darstellung der Festung Zamość um 1662. Das eingerahmte Element links ist der Ort angeblicher Lage des Terziarinnen – Sitzes im Bereich des Häuserblocks XII. (Fot. Piotr Maciuk)

Ryc. 3. Tzw. Obraz bukowiński, przedstawiający twierdzę Zamość ok. 1662 roku. Element zaznaczony ramką po lewej to obszar domniemanej lokalizacji siedziby tercjarek w obrębie blok XII. (Fot. Piotr Maciuk)

1653 – bis 1678–80 in dem Objekt Les Capucins mindestens 8 Frauen wohnen konnten. Im Jahre 1672 nennt man die Klarissenkirche und das Klarissenkloster (sic!) als eins von den während eines großen Brandes zerstörten Objekte (Szczygiel 1980, 112). Im Jahre 1707 wurde der Häuserblock XII, infolge eines weiteren Brandes, wahrscheinlich komplett zerstört. Wenn die Terziarinnen irgendwelche Spuren in Form von einzelnen architektonischen Formen hinterlassen haben, so müssten sie damals völlig verschwommen werden. Die Frage der Bogengänge bleibt offen. Man verfügt leider über keine historischen Angaben, wann sie abgerissen wurden.

Keine Steuerprüfung von Zamość gibt die Antwort auf die Frage, ob der Sitz einer Ordensgemeinschaft im Bereich des Häuserblocks XII lokalisiert war. Obwohl die Zahl der Besitzer dieser Grundstücke, die bis zu unserer Zeit nicht überdauert haben, bekannt ist, bleiben ihre Personalien doch unbekannt (Baranowska 1977, 13–25).

Bevor die Forschungsergebnisse und die Erfolge archäologischer Aufsicht dargestellt werden, möchte ich noch auf die Darstellung der Stadt Zamość auf dem sogenannten Bukowina-Gemäldeaufmerksam machen. Das Bild „*Adoracja Najświętszej Marii Panny przez św. Jana Kantego i św. Antoniego*“ (Abb. 3) ist ein Ölgemälde, auf dem die Stadt Zamość im Jahre 1662 perspektivisch dargestellt wurde. Das Bild wurde vermutlich zur Feier der Konsekration der Franziskaner Basilika im Jahre 1662 gemalt (Klimek 1957, Loretz 1995, 9). Die symbolische Bedeutung beider Heiligen für die Muttergottes mit dem Jesuskind in Bezug auf die Stadt außer Acht lassend, soll man die Aufmerksamkeit einem kleinen Objekt schenken, das sich direkt an der Frontwand der Franziskaner Basilika befindet. Seine Orientierung und Lage entsprechen der Bebauung des Häuserblocks XII. Das vergrößerte Bildfragment stellt, aller Wahrscheinlichkeit nach, das Objekt mit einer Signatur dar, das hinter 4 unauffälligen Bürgerhäusern steht.

Archäologische Forschungen und Aufsichtsarbeiten auf dem Platz zwischen der Franziskanerkirche und dem Häuserblock XII

Die frühesten Arbeiten waren die 1971 von Andrzej Hunicz und Irena Kutylowska durchgeführten archäologischen Forschungen. Die archäologische Prospektion umfasste damals die Straße Staszica, doch man stieß am besprochenen Häuserblock XII auf keine Spuren, die seine Herkunft direkt belegen konnten (Kutylowska 1971).

Die archäologischen Forschungen, die 1975 von Maria Pikulińska-Ciuk durchgeführt wurden, ließen die alte Bebauung des Häuserblocks XII bisher am vollständigsten erkennen. Die Sondagen wurden von dem bis heute existierenden Haus, teilweise bis zum Vorgelände der Franziskanerbasilika abgesteckt (Abb. 4.). Das älteste erkannte Objekt waren hölzerne Fundamentreste der nordöstlichen Ecke der Bebauung, die in zwei letzten Abschnitten des Grabungsschnitts I zum Vorschein kamen. Man registrierte nämlich zwei senkrechte, in dem anstehenden Bodenca. 1m voneinander entfernt und maximal 4,85 m tief gesetzte Holzpfeiler, die „von der Außenseite mit waagerechten, aufeinander gelegten Holzbrettern verschalt wurden, die sie sich mit ihren längeren Kanten berührten“ (Pikulińska-Ciuk 1977, 11). Die einzige Befestigung der Bretter war bei der Errichtung der Konstruktion nach und

Abb. 4. Die Gesamtzusammenstellung der Umriss von Teilen der gegenwärtigen Architektur am Platz hinter dem Häuserblock XII. Die Reichweite der archäologischen Schnitte aus dem Jahr 1975, ergänzt mit den Relikten freigelegter Bogengänge und schematischer Reichweite der Grundstücke 5, 6 und 7 in Verbindung mit dem Objekt Les Capucins aus dem Jonsac – Plan. Methode: Georeferenc Q-GIS 1.7.1.

Ryc. 4. Zestawienie zbiorcze obrysów części architektury współczesnej przy placu za blokiem XII. Zasięg wykopów archeologicznych z roku 1975, uzupełniono reliktaami odsłoniętych podziemi, oraz schematycznymi zasięgami parcel 5, 6 i 7 w korelacji z obiektem *Les Capucins* z planu Jonsaca. Metoda wykonania: Georeferencer Q-GIS 1.7.1.

nach zugeschüttete Erde. In dem davor lokalisierten Abschnitt registrierte man einen Schacht ohne Konstruktion. Die Autorin datiert ihn genauso, wie die Holzkonstruktion, also in die Zeit, in der die Bebauung abgerissen wurde (das Grundstück Nr. 7 laut dem Schema). Die Identität zweiten Objekts wurde nicht bestimmt. Laut Vermutungen der Autorin könnte es ein nicht realisierter oder teilweise abgerissener Keller sein. Das früheste Niveau wurde von der Autorin in die Zeit von der Entstehung der Stadt bis zum Bauschluss des Franziskaner – Klosters (1665) datiert. Über den beiden Objekten registrierte man zwei weitere Horizonte, deren Datierung in die Zeit erst nach dem Abriss

der Häuser fällt. Die weiteren drei Horizonte bezeichnete man als Nivellierungsschichten – sie enthielten Ziegelgrus und morsch gewordenes Holz. Mit dem nächsten Niveau verbinden sich zwei deutlichste Objekte, also zwei Häuser mit gemauerten Kellern, die im Bericht als die Kellerüberbleibsel auf den Grundstücken 5 und 6 bezeichnet werden. Beide Keller werden in die Zeit direkt nach der Nivellierung des Terrains datiert, die man mit der Bebauung des Flurstücks Nr. 7 in Zusammenhang bringen kann. Beide hatten parallele Anordnung: sie waren gewölbt, besaßen Fundamente aus Kalkstein, der Eingang war in jedem von ihnen an der Ostwand und bestand aus einem mit Brettern ausgelegten Treppenhaus mit Ziegeltreppen. An den Nordwänden beider Keller sind Spuren der Fensternischen erhalten geblieben. Die Fundamente des Kellers auf dem Grundstück Nr. 6 wurden in der Tiefe von 4,5 m gesetzt und der Keller besaß zusätzlich noch zwei Nutzungsniveaus. Das erste – oben beschriebene und das zweite, etwas jüngere, das sich als eine Verschiebung der Achse von der Nord – Süd – Richtung zur Ost – West – Richtung und die Anwesenheit der in die zweite Hälfte des 17. Jh. datierten Ofenkacheln erkennen lässt. Laut der Hypothese der Autorin resultiert, dass die erwähnte Tatsache vielleicht von dem Umbau oder der Zerstörung des Objekts kurz nach seinem Errichten zeugen könnte.

Weitere Schichten betreffen schon die Nutzung der Häuser im 18. Jh. und ihre Zerstörung. Nach dem Abriss beider Objekte wurde diese Fläche in eine, bis heute existierende Grünanlage umgewandelt. In den Schlussfolgerungen stellte man fest: „Man registrierte während der Forschungen eine, auf dem Plan aus der Mitte des 17. Jh. erkennbare Kapelle“ (Pikulińska-Ciuk 1977a, 8–13). Im Laufe der Ausgrabungen gewann man eine beträchtliche Fundmenge, vor allem Keramik. Leider sind diese Funde heute nicht zugänglich. Auf dieser Grundlage ist es nicht möglich, allein die Hypothesen bezüglich präsentierten Problems aufzustellen. Die meisten wertvollen Informationen betreffen die späteren Nutzungsphasen des Terrains. Die 5 frühesten Phasen werden durch nur 15 skizzierte, ausgesonderte Funde vertreten, was in drei separaten Tabellen und 2 Sammeltabellen dargestellt wurde. Diese Arbeit besitzt keinen Textteil (Pikulińska-Ciuk 1977b).

Die Anordnung der Grabungsschnitte, die während oben erwähnter archäologischer Forschungen exploriert wurden, zeigt die Abbildung 4. Sie wurden mit der hypothetischen Reichweite des Objekts

Les Capucins aus dem Jonsac – Plan zusammengestellt. Wenn dieses Objekt ebenso aussehen sollte, dann wäre der von M. Pikulińska-Ciuk abgesteckte Schnitt IE am interessantesten, in ihm müsste man nämlich einen Teil der Apsis registrieren. Der oben genannte Text erbringt für diese Theorie leider keinen Nachweis. Diese Zusammenstellung verzichtet bewusst auf die Darstellung jeglicher Relikte der freigelegten Architektur. Die Autoren fühlten sich nicht genug kompetent, um diese Forschungsergebnisse zu bewerten.

Im Jahre 1975, vor den im Bereich der Grünanlage geplanten Forschungen, führte man, im Vorfeld der Bauarbeiten an der Kanalisationsleitung in der Straße Staszica, unter der Leitung von Dorota Partyka-Żurowska archäologischen Aufsicht. Die archäologisch beaufsichtigte Aufgrabung verlief entlang der Straße bis zur Franziskanerkirche, direkt am Gehsteig. Infolge der Beobachtungen kam die Autorin zum Schluss, dass sie die Pfeiler der Bogengänge vom Häuserblock XII entdeckte. Sie hatten die Form der mit Kalkmörtel gefügten, ca. 1,5m breiten und 2m voneinander errichteten Ziegelmauern (Partyka-Żurowska, 1977). Da die Arbeit von Frau D. Partyka-Żurowska sich auf keine ikonographische Dokumentation stützt, sollte man die 1975, von Henryk Siuder verfasste Bearbeitung der architektonischen Forschungen in Betracht ziehen. In seiner Arbeit befindet sich nämlich die Abbildung von nur drei (warum nicht fünf?) Ziegelpfeilern, die sich an der östlichen Ecke der Grünanlage, parallel zur Straße befanden (Siuder 1975, Abb. 6). Man soll vermerken, dass die heutige Bebauung des Häuserblocks spätestens in das 19. Jh. datiert wird. Es fehlen aber jegliche Spuren der Bogengänge (Siuder 1975, Abb. 5.).

1976 fanden die weiteren von M. Pikulińska-Ciuk durchgeführten archäologischen Arbeiten statt. Sie umfassten das nahegelegene (heute nicht mehr existierende) Franziskanerkloster. Aus dem Grabungsbericht geht nicht hervor, ob die Autorin auf jegliche Schichtungen oder andere, als der Turm bzw. das Kloster, Objektstieß (Pikulińska-Ciuk 1978).

Alle weiteren archäologischen Arbeiten beaufsichtigte Artur Witkowski. In den Jahren 1986–1989 erforschte er das Vorfeld der Franziskanerkirche, also das schematische Grundstück Nr. 8 im Bereich des Häuserblocks XII. Man registrierte aber keine älteren oder anderen Schichten oder Objekte, als diese, die direkt auf den Bau und das Funktionieren des Klosters bzw. der Kirche bezogen werden konnten (Witkowski 1987, 24; 1989a, 5, 19). Auch im Jahre 1989 führte man

die archäologische Aufsicht eines Aufgrabungsschachts, der von der Straße Żeromskiego abgesteckt wurde und ca. 10 m östlich von dem Gebäudekomplex des gegenwärtigen Gebäudekomplexes XII verlief. Im Nordteil deckte er sich somit mit den Grabungsschnitten von M. Pikulińska-Ciuk aus dem Jahr 1975. Südlich von den architektonischen Relikten, unter den weiteren Nivellierungsschichten legte man in dem, näher der erhaltenen Architektur lokalisierten, Abschnitt die Überbleibsel einer Kalkgrube, wie auch die Schichtenkomplexe mit den Resten vom Hüttenlehm und den Brandspuren. Die Hüttenlehmschicht erstreckt sich auf der Länge von mindestens 7 m, und der Autor der Bearbeitung neigt dazu, sie als das aus dem 18. Jh. stammende Nutzungs – Kommunikation – Niveau – vermutlich als einen unbebauten Innenhof eines Grundstücks – zu interpretieren. Stellenweise stellte man fest, dass die Hüttenlehmschicht mit einer Brandschicht beginnt und endet. Das während der Arbeiten gewonnene Fundmaterial bildeten nur lose Funde (Witkowski 1989b, 4–17 und 32–34).

Zusammenfassung

Obwohl dieser kurze Beitrag die Lücke in der Geschichte von Zamość vermutlich nicht vollständig erfüllt, ordnet er ein bisschen die Problematik der ersten Franziskanerinnen, aber auch des ihnen gehörenden Objekts, das man als Kirche/Kloster zu bezeichnen pflegt. Eine endgültige Antwort auf die Frage nach der Identität der Terziarinnen bedarf aber einer separaten Recherche der Quellen, einer historischen Monographie, die die Geschichte AllerFrauenorden in Zamość berücksichtigt und vollständig bearbeiten würde.

Es ist nicht gelungen, das in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. für die Franziskanerinnen errichtete Objekt zu lokalisieren. Das Formulieren weiterer Forschungshypothesen ist wegen der Unvollständigkeiten in der Dokumentation aus den archäologischen Forschungen weitaus erschwert. Die Gegenüberstellung der Stadtpläne aus vier verschiedenen Zeitphasen zeigt, dass das *Objekt Les Capucins* die schematischen Grundstücke Nr. 5 und Nr. 6 umfasste. Die Fundamentfüße dieser Grundstücke wurden nur stellenweise erfasst, was die Antwort auf die Frage, was sich unter der gemauerten Bebauung befindet, im beträchtlichen Masse unmöglich macht. Aufgrund der Lektüre von Forschungsberichten ist es auch schwer festzustellen, ob die einzelnen Mauerbestandteile auf

eine Bauphase bezogen werden können, obwohl auf den Zeichnungen der Relikte eine Inkonsequenz in dem Bauvorgang dieser Häuser deutlich ans Licht kommt. Sehr fraglich ist auch das Nutzungsniveau des Kellers auf dem Grundstück Nr. 5, das von M. Pikulińska-Ciuk in die zweite Hälfte des 17. Jhs. datiert wurde. Der unbeständige Charakter der Häuser aus der Zeit vor der gemauerten Bebauung wurde durch die im Bereich des schematischen Grundstücks Nr. 7 registrierten Überreste einer Holzkonstruktion belegt. Vielleicht weist die freigelegte Architektur im Laufe weiterer Arbeiten und Forschungen der Autorendeutlichere Anknüpfungen mit dem in Zamość ersten Wohnsitz der Terziarinnen auf, vorausgesetzt dass die Autoren Zugang zum Fundmaterial bekommen. Die archäologischen Forschungen, wie auch die späteren archäologischen Aufsichtsarbeiten bestätigen die aus den Schriftquellen bekannten Überlieferungen über die Brände oder die weitere Zerstörung des Gebäudekomplexe des Häuserblocks XII. Belegt wird auch die auf einigen Stadtplänen dargestellte räumliche Anordnung, die einen unbebauten Innenhof von mindestens 5 Flurstücken zeigt. Eine präzise und objektive Bestimmung, wann die Bogengänge abgerissen wurden, bleibt leider immer noch offen.

Les Capucins sollte die Ausmaße ca. 14 x 21 m haben und laut des Vergleichs der Stadtpläne, befand es sich direkt an dem bürgerlichen Gebäudekomplex (Grundstücke Nr. 1–4). Eine gewisse Bestätigung dieses Sachverhalts ist das auf dem Bukowina – Gemälde fast unsichtbare, kleine Objekt, das aus dem bürgerlichen Häuserkomplexausgesondert wurde. Es wiederholt nämlich die Proportionen und die Anordnung des Objekts *Les Capucins*. Es ist jedoch schwer zu entscheiden, ob es oben signiert ist oder nicht.

Im Lichte bekannter Quellen kann man das von den Terziarinnen-Franziskanerinnen bewohnte Objekt nicht mit dem Begriff die Kirche oder das Kloster charakterisieren. Die Unterordnung der Terziarinnen unter die benachbarten Franziskaner ist unumstritten, so konnten sie auch ein eigenes Gebetshaus ruhig entbehren. Dieses Gebäude musste zugleich als Wohnsitz, Kultusstätte, Arbeitsplatz, Dienstleistungsort und Erholungsstätte dienen. Das erzwang ein paar Räume und Klausen für die Nonen einzurichten. Man soll nicht außer Acht lassen, dass auch die Wohnräume für die in der Klausel wohnende Dienerschaft z.B die Köchinnen nötig waren. Vielleicht existierte dort ein Gemeinschaftshaus mit einer kleinen Kapelle in der angeblichen Apsis.

Literatur

- Anzulewicz P. OFM Conv. 1994. *Duchowość franciszkańska*. In J. Kłoczowski (ed.), *Duchowość zakonna. Szkice*. Kraków, 66–81.
- Baranowska Z. 1977. *Zamość – Blok XII. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau
- Borkowska M. OSB 1996. *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*. Warszawa.
- Borkowska M. OSB 2002. *Panny siostry w świecie sarmackim*. Warszawa.
- Borkowska M. OSB 2005. *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej 2. Polska Centralna i Południowa*. Warszawa.
- Haillmann 1777. Erstes Zeichnungs-Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc in der Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klaftern liegende Gegend. Datei mit Fotos von Ewa Prusicka-Kołcon aus dem Narodowy Instytut Dziedzictwa in Lublin, Abteilung Zamość.
- Herbst S. and Zachwatowicz J. 1936. *Twierdza Zamość*. Warszawa.
- Jodka L. 1818. Plan twierdzy Zamościa. Erworben von Henryk Szkutnik aus Pracownia Fotograficzna in Zamość Museum.
- Kutyłowska I. 1971. *Dokumentacja z badań archeologicznych prowadzonych na rynkach i ulicach Zamościa w celu rozpoznania nawarstwień i ustalenia pierwotnych poziomów miasta*. Lublin. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Klimek A. 1957. Nieznany widok Zamościa. *Ochrona Zabytków* 1(1), 48–50.
- Kondraciuk P. 2002. Zakony na Zamojszczyźnie. *Zamojski Kwartalnik Kulturalny* 3–4, 41–49.
- Lorentz E. 1995. *Kościół i klasztor ojców franciszkanów w Zamościu*. Niepokalanów. Obraz bukowiński 1662. *Obraz bukowiński*. Erworben von Henryk Szkutnik aus Pracownia Fotograficzna in Zamość Museum.
- Partyka-Żurowska D. 1977. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy bloku XII. In Pikulińska-Ciuk M., *Zamość – Stare Miasto. Blok XII. Wyniki badań archeologicznych 1*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Pikulińska-Ciuk M. 1977a. *Zamość – Stare Miasto. Blok XII. Wyniki badań archeologicznych*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Pikulińska-Ciuk M. 1977b. *Zamość – Stare Miasto. Blok XII. Materiały archeologiczne*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Grodzisk Mazowiecki.
- Pikulińska-Ciuk M. 1978. *Kościół i klasztor Franciszkanów. Opracowanie wyników badań archeologicznych*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Plan de la Forteresse de Zamosc 1777. *Plan de la Forteresse de Zamosc*. In Jonsac, *Historie de Stanislas Jablonowski*. Leipzig, 24. Kopie in: S. Herbst und J. Zachwatowicz 1936. *Twierdza Zamość*. Warszawa, 34.

- Siuder H. 1975. Blok XII – budynki mieszkalne. Zamość, ul. Staszica nr 3 i Żeromskiego nr 2. Badania architektoniczne. Opracowanie graficzne. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków.
- Szczygieł R. 1980. Ruch budowlany w Zamościu w XVII wieku. In J. Kowalczyk (Hrsg.), *Zamość – Miasto Idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*. Lublin, 103–119.
- Szyburska T. 1981–82. *Zamość – Dawny kościół i klasztor klarysek*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Warschau.
- Stworzyński M. 1834. *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej*. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau
- Witkowski A. 1987. *Zamość – Stare Miasto. Kościół Franciszkanów. Wyniki badań archeologicznych*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1988. *Zamość. Stare Miasto. Dawny klasztor franciszkanów. Wyniki nadzoru archeologicznego*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków.
- Witkowski A. 1989a. *Zamość – Stare Miasto. Przedpole zachodniego portalu dawnego kościoła franciszkanów. Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1989b. *Zamość – Stare Miasto. Nadzory archeologiczne 1989. Materiały*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1998. *Zamość – Stare Miasto. Wykopy instalacyjno-telefoniczne. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

Franciszczki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych

Zagadnienia wstępne

Zanim przedstawione zostaną tu dzieje żeńskiego zgromadzenia franciszkanek w Zamościu, na wstępie należało by bardzo ogólnie wyjaśnić kilka istotnych pojęć z zakresu monastycyzmu. Za zakonnicę postrzega się kobietę, która złożyła śluby oraz przystąpiła do życia w zakonie, a tym samym zobowiązała się przestrzegać jego ustaw. Jednak zakonnicą nie można nazwać tercjarki i na odwrót (Anzulewicz 1994, 69–70, 78). Tercjarka – czyli członkini trzeciego zakonu (zakon I – zakonnicy; zakon II – zakonnice; zakon III – stowarzyszone osoby świeckie), nie składała żadnych ślubów, to też nie obowiązywały jej reguły wyżej opisane dla zakonnicy. Wspólnoty te nie były ponadto zobowiązane klauzurą – czyli prawem ograniczającym lub całkowicie uniemożliwiającym opuszczanie klasztoru, jak i wpuszczaniem osób postronnych do niego. Nieklauzurowane wspólnoty mogły więc żyć wedle takich nakazów jakie same członkinie sobie narzucały, chyba że łączyły się we wspólnoty zakonne (tak jak np. franciszczki). Panowała tu wówczas ścisła klauzura i przestrzeganie reguł zakonnych, toteż w takich przypadkach można mówić o tercjarkach regularnych. Wielu Autorów piszących o kilku pierwszych dekadach obecności franciszkanek w Zamościu nie uchwyciło rozgraniczenia pomiędzy franciszczką a klaryską. Franciszczką regularną mogła być tak kapucynka, jak i bernardynka, natomiast klaryska nie mogła być tercjarką, ponieważ: „...klaryski powstały od razu jako Drugi Zakon św. Franciszka (...)” (Borkowska 2005, 8). Kapucynki i bernardynki, czyli franciszkańskie żeńskie linie poboczne dopuszczały istnienie tercjarek.

Co mówią źródła i opracowania o franciszczkach w Zamościu?

Pierwsze żeńskie zgromadzenie modlitewne jakie pojawiło się w Zamościu, to tercjarska wspólnota miejska należąca do III reguły franciszkańskiej. Fakt tej inicjacji miał mieć miejsce przed rokiem 1655 (Borkowska 2005, 452), gdyż już w roku 1653 franciszczki miały dostać zezwolenie na kupno placu na przedmieściach, obok gruntów zakonnych (Kondraciuk 2002, 48). Owe grunty to najprawdopodobniej posiadłości franciszkanów, osiadłych w roku 1603 na przedmieściach lwowskich przy kościele św. Krzyża (Stworzyński 1834, kar. 173v). Ordynat Jan II „Sobiepan” Zamoyski (ur. 1627 –

zm. 1665) w roku swej śmierci zapisał wspomnianym wyżej franciszkanom 1000 zł. On także dwa lata wcześniej udzielił pozwolenia na zakup placu na przedmieściu. Z informacji przekazanych w bezcennym rękopisie Mikołaja Stworzyńskiego, można wyciągnąć kilka istotnych wniosków, jednak najpierw zacytujmy tu XIX-wiecznego archiwistę Ordynacji: „Ulica pod południe w rogu kościoła nowego w zatyłkach od Slosarskich domów – tu Plac Ojców Franciszkanów – i w tyle Panien Klasztornych” (Stworzyński 1834, kar. 88). Cytat ten opatrzony jest ponadto podpisem: „Rok 1653 – rejestr porbórców Miasta Zamościa”.

Zgodnie z opracowaniem s. Małgorzaty Borkowskiej, wspólnota licząca początkowo 7 kobiet miała powstać ok. roku 1655. Źródło na którym opiera swą wiedzę s. M. Borkowska to „Inkorporacja panien siostr zamojskich”, którą wpisano do *Inventarium bonarum* (łac. inwentarz dóbr) konwentu klarysek ze Starego Sącza. Dokument ten znajduje się w tamtejszym archiwum klarysek. To dzięki dwóm zakonnicom ze Starego Sącza, zamojska regularna wspólnota tercjarska przekształciła się w 1676 roku w zakon klarysek. Zakonnice ze Starego Sącza przybyły do Zamościa w roku 1656 i postanowiły swymi działaniami doprowadzić do włączenia wspólnoty w obręb II zakonu. (Borkowska 2005, 452).

Przechodzenie z III do II zakonu poświadczono także w innych ośrodkach, np. w roku 1615 trzy poznańskie bernardynki tercjarki osiadły na nowej fundacji w Bydgoszczy. Następnie przeszły na regułę mniszek św. Klary. Genezę tercjarską poświadczają również źródła dla dwóch konwentów klarysek z Krakowa (Borkowska 2002, 263). Zależności łączące żeńskie wspólnoty tercjarskie i ich męskich zakonnych odpowiedników poświadczą się także przykładem dominikańskich tercjarek, które uczestniczyły w każdorodniowych nabożeństwach u zawsze pobliskich im dominikanów. Tercjarki-dominikaniki nie posiadały swoich kościołów (Borkowska 1996, 121).

Na tzw. planie Jonsaca (ryc. 1), znajduje się obiekt podpisany w legendzie jako *Les Capucins* – czyli kapucyni. Przytoczony wyżej cytat archiwisty Mikołaja Stworzyńskiego pasuje do tej okolicy miasta, ale dlaczego jednak kapucynów? W literaturze poświęconej tematyce monastycznej często można napotkać fakt określenia właśnie zgromadzenia „pobocznego” mianem zgromadzenia macierzystego lub niekiedy na odwrót. Kierowano się tu przede wszystkim, tym jaką regułę obrało sobie zgromadzenie.

Tzw. plan Jonsaca wciąż oczekują na odrębną analizę, wyjaśniającą tożsamość niektórych zaznaczonych na nim obiektów. Już sama legenda planu budzi kontrowersje, gdyż zawiera kilka błędów i literówek. Być może przy podpis *Les Capucins* Autor „nieważnie” się pomylił i powinien był wpisać *Les Capucines* czyli kapucynki. Zwracając uwagę tylko na podpisane (lub też nie...) obiekty sakralne i jednocześnie analizując podpisy w legendzie, należy podkreślić, iż niniejszy plan informuje tylko o kościołach (*l'Eglise* – kościół): franciszkańskim, braci miłosierdzia/bonifratrów, greckim i ormiańskim, nie wnikając w szczegóły ewentualnych klasztorów przy nich się znajdujących. Podpis obiektu *Les Capucins* w takim kontekście jest tu wielce problematycz-

ny. Rodzi się pytanie, czy jeżeli zamościanie współcześni twórcy tego planu obiekt ten określali by mianem kościoła, to nie powinien on zostać podpisany jako *l'Eglise des Capucins*? Dlaczego właśnie dla „kapucynów” zrobiono wyjątek, a przykładowo o klasztorze franciszkanów można się jedynie domyślać że istnieje (*l'Eglise des Franciscains* – kościół franciszkanów)? Być może już wówczas problematycznym było precyzyjne określenie co i kto dokładnie znajduje się na skraju bloku XII. Spekulacje czy Jonsac mógł właśnie tak postąpić wymagają jednak odmiennych studiów. Pewnym jest natomiast to, że było to zjawisko wymagające zaznaczenia na planie miasta. Na tej podstawie można przypuszczać że tego obiektu nie należy określać mianem kościoła czy klasztoru.

Les Capucins znajdować mieli się na zachód od frontu bazyliki franciszkanów, miał by to być obiekt o jednej kwadratowej nawie z wydzieloną półokrągłą absydą. Należy wziąć pod uwagę także fakt, że inne obiekty sakralne przedstawione na niniejszym planie zostały obrysowane w formie zbliżonej do rzeczywistości.

Plan Jonsaca może być datowany od roku 1660, czyli okresu wystawienia pierwszej drewnianej zabudowy bonifratrów – autorzy świadomie pominięli tu starszą metrykę niepewnego obiektu *Les Capucins*. W okresie lat 1678–1680, franciszkanki – już jako zakonnice – dokonują pierwszych zakupów drewnianych domów od mieszczan przy Rynku Wodnym (Szyburska 1981–82, 13). Plan Jonsaca ukazuje przy ówczesnej ulicy Młyńskiej (dziś ul. Kościuszki, blok XXIII), niewyodrębniony niczym zasięg zapewne mieszczkańskiej zabudowy – lata 1678–80 można określić mianem górnej cenzury chronologicznej dla tego planu. Brak informacji źródłowych pozwala jedynie na przypuszczenie, iż zgromadzenie najprawdopodobniej do okresu zakupu drewnianych domów zamieszkiwało w siedzibie pozostałej z ich okresu tercjarskiego.

Dzieje zabudowy bloku XII

Zanim przedstawione zostaną owoce prac archeologicznych, należałoby się jeszcze skupić na krótkiej charakterystyce bloku XII. Dziewięć parceli stanowiących ten blok zostało zabudowanych „domami” – tak określa je lustracja z roku 1591. Były to działki przelotowe, których zabudowa mieszkalna znajdowała się przy ul. Bełskiej (ob. Staszica), a gospodarcza przy ul. Tyszowieckiej (ob. Żeromskiego). Owe „domy” zostały zorientowane szczytowo do ul. Bełskiej, a przed nimi znajdowały się podcienie. Pierwsza parcela od wschodu została skasowana stosunkowo szybko – w lub przed rokiem 1637 – czyli wówczas gdy rozpoczęto budowę kościoła franciszkanów. Lustracja z 1657 wymienia 8 właścicieli. Budowa klasztoru franciszkanów w latach 1645–65 spowodowała kasatę dwóch następnych działek od wschodu – lustracje z 1691 i 1694 wymieniają już tylko 6 właścicieli kolejnych działek (Baranowska 1977, 11). Jeżeli by przyjąć, iż plan Jonsaca dokładnie rozkłada

proporcje zabudowy ówczesnego bloku XII, to analizując ryc. 2 można by dojść do wniosku, iż brakuje trzech parceli zajętych przez kościół i częściowo klasztor franciszkanów. Pozostając jeszcze przy zestawieniu planów, można by wysnuć śmiało przypuszczenie – obiekt *Les Capucins* zajmował nie jedną a dwie parcele bloku XII. Kwestia ta jest istotna z uwagi na co najmniej 8 kobiet jakie mogły w obiekcie *Les Capucins* mieszkać stale od ok. 1653 do roku 1678–80. W roku 1672 kościół i klasztor (sic!) klarysek wymienia się jako jeden ze spalonych obiektów podczas dużego pożaru miasta (Szczygieł 1980, 112). W roku 1707 blok XII uległ najprawdopodobniej całkowitemu zniszczeniu w wyniku kolejnego pożaru. Jeśli po tercjarkach pozostały jakiegokolwiek ślady w postaci szczególnych form architektonicznych, najpewniej wówczas uległy one całkowitemu zatarciu. Sprawa podcieni pozostaje tu otwartą. Niestety, brak jakichkolwiek danych historycznych kiedy zostały one zlikwidowane.

Żadna z lustracji Zamościa nie przybliży choćby trochę do odpowiedzi na pytanie czy w bloku XII mieściła się siedziba wspólnoty zakonnej. Choć znane są liczby właścicieli parcel, nieznane są personalia tych właścicieli parceli które nie przerwały do czasów współczesnych (Baranowska 1977, 13–25).

Nim przedstawione zostaną wyniki badań i nadzorów archeologicznych, autorzy pragną zwrócić jeszcze uwagę na przedstawienie miasta Zamościa na tzw. obrazie bukowińskim. *Adoracja Najświętszej Marii Panny przez św. Jana Kantego i św. Antoniego* (ryc. 3) to obraz olejny, przedstawiający w perspektywicznym ujęciu miasto z roku ok. 1662. Namalowany on został najprawdopodobniej dla uczczenia konsekracji bazyliki franciszkanów w roku 1662 (Klimek 1957, Lorentz 1995, 9). Pomijając symboliczne znaczenie obu świętych względem Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus w odniesieniu do miasta, na uwagę szczególną zwraca fakt obecności niewielkiego obiektu, znajdującego się tuż przy elewacji frontowej bazyliki franciszkanów. Jego orientacja i położenie odpowiada zabudowie bloku XII. Fragment obrazu w powiększeniu ukazuje mianowicie – najprawdopodobniej obiekt z sygnaturką poprzedzony czterema niczym nie wyróżniającymi się domami mieszczańskimi.

Badania i nadzory archeologiczne placu między kościołem franciszkanów a blokiem XII

Najwcześniejsze prace, to badania archeologiczne prowadzone przez Andrzeja Hunicza i Irenę Kutyłowską w roku 1971 roku. Prospekcji archeologicznej została poddana tu ul. Staszica, jednak przy interesującym nas bloku XII nie natrafiono na żadne nawarstwienia bezpośrednio świadczące na rzecz jego przeszłości (Kutyłowska 1971).

Badania archeologiczne przeprowadzone przez Marię Pikulińską-Ciuk w roku 1975, pozwoliły w najpełniejszy sposób – przynajmniej jak dotychczas – rozpoznać dawną zabudowę bloku XII. Wykopy sondażowe zostały wytyczone od istniejącej po dziś dzień kamienicy, miejscami po przedpole

dawnej bazyliki franciszkanów (ryc. 4). Najstarszym rozpoznany obiekt były drewniane pozostałości po fundamentach północno-wschodniego narożnika zabudowy, znajdujące się w dwóch ostatnich odcinkach wykopu I. Zarejestrowano mianowicie dwa drewniane pionowe słupy, wbite w calec w odległości ok. 1 m od siebie, oraz maksymalnej głębokości 4,85 m „obudowane z zewnątrz deskami, które ułożone poziomo jedna na drugiej tak aby stykały się one dłuższymi krawędziami” (Pikulińska-Ciuk 1977, 11). Jedynym mocowaniem desek była ziemia dosypywana sukcesywnie przy ich układaniu. W odcinku poprzedzającym dwa ostatnie, został zarejestrowany wkop nie zawierający konstrukcji. Autorka umieszcza go w jednej fazie chronologicznej z konstrukcją drewnianą – czyli okres do kasaty zabudowy (parceli siódmej stosując się do schematu). Tożsamość obiektu drugiego pozostała nierozpoznana, Autorka przypuszcza, czy aby nie jest to niezrealizowana lub doszczętnie rozebrana piwnica. Najwcześniejszy z poziomów został wydany przez Autorkę na okres od powstania miasta do okresu zakończenia budowy klasztoru franciszkanów (rok 1665). Ponad obydwoma obiektami zarejestrowano dwa kolejne poziomy zasypiskowe, następujące już po kasacie zabudowy. Następne trzy poziomy ponad nimi określano jako niwelacyjne – zawierały tak gruz ceglany, jak i zbutwiałe drewno. Z kolejnym poziomem związane są dwa najbardziej czytelne obiekty, czyli dwa domy z murowanymi piwnicami, w sprawozdaniu określone jako pozostałości piwnic parceli pięć i sześć. Obie piwnice datuje się na okres bezpośrednio po niwelacji terenu związanej z zabudową parceli siedem. Obie miały analogiczny układ: były przesklepione, posiadały fundamenty zbudowane z kamienia wapiennego, zejście do każdej z nich znajdowało się w ścianach wschodnich i stanowiły je klatki schodowe z ceglanymi stopniami wyłożone deskami. W ścianach północnych obydwu zachowały się ślady po szyjach otworów okiennych. Fundamenty piwnicy parceli szóstej posadowione zostały na głębokości 4,5 m i ponadto posiadała ona dwa poziomy użytkowania. Pierwszy – wyżej opisany i drugi, nieco młodszy, manifestujący się zmianie osi z północ-południe, na oś wschód-zachód oraz zespołem kafli pieca, datowanego na drugą połowę XVII wieku. Z hipotezy Autorki wynika, iż być może to świadczyło o przebudowie bądź też nawet zniszczeniu tego obiektu niedługo po jego wzniesieniu.

Kolejne nawarstwienia dotyczą już funkcjonowania kamienic w XVIII wieku oraz ich destrukcji. Po rozbiórce obu obiektów teren został przekształcony na skwer, istniejący po dziś dzień. W końcowych wnioskach sprawozdania pada stwierdzenie: „Nie natrafiono w trakcie badań na kaplicę widoczną na planie z połowy XVII wieku” (Pikulińska-Ciuk 1977a, 8–13). W trakcie wykopalisk pozyskano znaczną ilość zabytków ruchomych, głównie ceramiki. Niestety nie są one obecnie dostępne. Pomimo licznych trudności osiągalne jest jedynie opracowanie tychże zabytków, niestety jednak na jego podstawie formułowanie choćby hipotez dla prezentowanego zagadnienia jest niemożliwa. Najwięcej wartościowych informacji znajduje się przede wszystkim na temat późniejszych faz zagospodarowania terenu. Najwcześniejszych 5 faz stratyfikacyjnych reprezentowanych jest tylko przez 15 wyrysowanych

zabytków wydzielonych, co składa się na trzy odrębne tabele oraz zawartość 2 tabeli zbiorczych. Niniejsze opracowanie nie posiada części tekstowej (Pikulińska-Ciuk 1977b).

Układ wykopów eksploatowanych podczas wyżej opisanych badań archeologicznych przedstawia ryc. 4. Zestawione one zostały przez autorów z hipotetycznym zasięgiem obiektu *Les Capucins* z planu Jonsaca. Jeżeli obiekt ten miałby właśnie tak wyglądać, najciekawszym z wykopów wytyczonych przez M. Pikulińską-Ciuk byłby wykop I E, bowiem uchwyciłby on fragment absydy. Jednak z lektury powyższego tekstu nie można poprzeć tej teorii. Zestawienie to świadomie nie przedstawia żadnych reliktyw odsłoniętej architektury. Autorzy uznali, że brak im wystarczających kompetencji aby opiniować wyniki tychże badań.

W roku 1975, przed planowanymi badaniami na skwerze, został przeprowadzony nadzór archeologicznych przy okazji prac kanalizacyjnych na ulicy Staszica, który to pełniła Dorota Partyka-Żurowska. Nadzorowany wykop biegł wzdłuż ulicy, tuż przy chodniku do wysokości kościoła franciszkanów. Po dokonanych obserwacjach Autorka doszła do wniosku, iż odkryła filary podcieni bloku XII w postaci pięciu murków ceglanych na zaprawie wapiennej, szerokich na ok. 1,5 m, w odstępach ok. 2 m od siebie (Partyka-Żurowska 1977). Jako że opracowanie D. Partyki-Żurowskiej nie poparte zostało żadną dokumentacją ikonograficzną, należy się posiłkować tu opracowaniem z badań architektonicznych przeprowadzonych również w roku 1975 przez Henryka Siudera. W jego opracowaniu znajduje się mianowicie rysunek tylko trzech (a dlaczego nie pięciu?) ceglanych filarów, znajdujących się przy narożniku wschodnim skweru, biegnących równoległe wzdłuż ulicy (Siuder 1975, ryc. 6). Należy zaznaczyć, że współczesna nam zabudowa bloku to najpóźniej XIX wiek. Brak na nich jakichkolwiek śladów podcieni (Siuder 1975, rys. 5).

Kolejne, przeprowadzone przez M. Pikulińską-Ciuk badania archeologiczne przy pobliskim, nieistniejącym już dziś klasztorze franciszkanów miały miejsce w roku 1976. Z lektury sprawozdania nie wynika, aby Autorka natrafiła na jakiegokolwiek nawarstwienia czy obiekty inne niż wieża/klasztor (Pikulińska-Ciuk 1978).

Wszystkie kolejne prace archeologiczne prowadził Artur Witkowski. Na przestrzeni lat 1986–1989 dokonano badań archeologicznych na przedpolu kościoła franciszkanów, czyli na schematycznej parceli 8 bloku XII. Nie ujawniły one jednak nawarstwień czy obiektów starszych lub innych niż powiązanych bezpośrednio z budową i funkcjonowaniem kościoła/klasztoru (Witkowski 1987, 24; 1989a, 5,19). Również w roku 1989 przeprowadzony został nadzór archeologiczny wykopu instalacyjnego, wytyczonego od ulicy Staszica do ulicy Żeromskiego, zlokalizowanego ok. 10 m na wschód od zabudowy współczesnego bloku XII. W części północnej nakładał się on tym samym na wykopy M. Pikulińskiej-Ciuk z 1975 roku. Na południe od reliktyw architektury, po za kolejnymi warstwami niwelacyjnymi odsłonięto pozostałości dołu do lasowania wapna oraz kompleksy warstw z polepą

i spalenizną w odcinku bliższym zachowanej architektury. Warstwa polepy rozciągała się na długości co najmniej 7 m, a Autor opracowania skłonny jest ją interpretować na XVII-wieczny poziom użytkowo-komunikacyjny terenu – zapewne niezabudowane podwórze wewnętrzne parceli. Miejscami zarejestrowano, iż warstwa polepy zaczyna się i kończy warstwą spalenizny. Materiał ruchomy pozyskany podczas prac miał tylko charakter luźny (Witkowski 1989b, 4–17 i 32–34).

Następne prace z udziałem archeologa – także A. Witkowskiego – są już mniej ciekawe z punktu widzenia tej pracy. Choć dotyczyły one również skweru pomiędzy istniejącym blokiem a kościołem franciszkanów, nie sięgały one nawarstwień głębszych niż XIX-wieczne (Witkowski 1998).

Podsumowanie

Choć ta krótka praca zapewne nie wypełnia całkowicie luki w tej partii historiografii Zamościa, porządkuje ona nieco kwestię pierwszych franciszkanek, ale także i obiektu określanego mianem kościoła/klasztora jaki miały one zajmować. Dla kompletnego rozwiązania dylematu tożsamości tercjarek, niezbędne byłaby jednak osobna kwerenda źródłowa a zatem i monografia historyczna, wyczerpująca dzieje wszelkich żeńskich zgromadzeń zakonnych w Zamościu.

Wzniesionego w drugiej połowie XVII wieku obiektu na użytek franciszkanek nie udało się ponad wszelką wątpliwość zlokalizować. Formułowanie dalszych hipotez badawczych jest w znacznym stopniu utrudnione z uwagi na braki w dokumentacjach z badań archeologicznych. Zestawienie planów miasta z czterech różnych okresów ukazuje, iż obiekt *Les Capucins* zajmował schematyczne parcele 5 i 6. Stopy fundamentów tych parcel uchwycone zostały tylko wrywkowo, co w znacznej mierze niweczy możliwość odpowiedzi na pytanie co znajduje się pod zabudową murowaną. Na podstawie lektury sprawozdania z badań archeologicznych trudno jest również ustalić jednofazowość kolejnych składowych części murów, choć na rysunkach reliktów odsłoniętej architektury widoczna jest niekonsekwencja w procesie budowy tych kamienic. Wielce zastanawiający jest też poziom użytkowy piwnicy parceli 5 wydatowany przez M. Pikulińską-Ciuk na drugą połowę XVII wieku. Nietrwały charakter zabudowy poprzedzającej kamienicę murowaną poświadczony został przez zarejestrowanie pozostałości drewnianej konstrukcji w obrębie schematycznej parceli 7. Być może w toku dalszych dociekań autorów, po uzyskaniu dostępu do materiału ruchomego, odsłonięta architektura murowana wykaże bardziej znaczące powiązanie z pierwszą siedzibą tercjarek w Zamościu. Badania archeologiczne tak jak i późniejsze nadzory potwierdzają znane ze źródeł pisanych przekazy o pożarach czy kolejnych wyniszczeniach zabudowy ostatnich parcel bloku XII. Potwierdzony zostaje również układ przestrzenny prezentowany na niektórych historycznych planach miasta, ukazujący niezabudowane podwórze – co najmniej

parceli 5. Niestety precyzyjne i obiektywne określenie czas likwidacji podcieni pozostaje wciąż sprawą otwartą.

Les Capucins miał by wymiary ok. 14 x 21 m i wedle zestawienia planów, przyległ on bezpośrednio do zabudowy mieszczańskiej (parcele 1–4). Pewnym poświadczeniem takiego stanu rzeczy jest ukazany na tzw. obrazie bukowińskim niemal nieczytelny niewielki obiekt wyróżniony z zabudowy mieszczańskiej. Powtarza on mianowicie proporcje i układ obiektu *Les Capucins*. Trudno jednoznacznie przyznać czy znajduje się nad nim niewielka sygnaturka.

W świetle znanych źródeł, obiektu zajmowanego przez tercjarki franciszkanki nie można określać mianem kościoła czy klasztoru. Podległość tercjarek pobliskim franciszkanom nie ulega żadnym wątpliwościom toteż świątynia – w pełnym słowa tego znaczeniu – nie była by im niezbędna. Budynek ten musiał być jednocześnie mieszkaniem, miejscem kultu, pracy, pełnienia usług i wypoczynku. Wymagało to wydzielenia kilku dużych pomieszczeń i cel dla zakonnicy. Nie należy pomijać jeszcze ewentualnych służebnych mieszkających w klauzurze np. kucharek. Być może istniał tam dom wspólnotowy z niewielką kapliczką znajdującą się w domniemanej absydzie.